

«پرسش و پاسخ» سبک نگارشی در عصر قاجار

مریم ثقفی^۱

در پی ارتباط گسترده ایران با غرب در دوره قاجار، علوم و فنون اروپایی در قالب کتب مختلف به کشور انتقال یافت و مترجمان ایرانی به ترجمه این متون پرداختند. ترجمه به عنوان کانال ارتباطی انتقال فرهنگ و اندیشه غربی به ایران عمل کرد و به همین جهت، روش نگارش اروپاییان، در قالب ترجمه متون به ایران منتقل شد. روش گفتگوی چند نفره یا پرسش و پاسخ، سبکی بود که به عنوان الگو و مدل نگارش مورد استفاده مؤلفان بسیاری در آن دوره قرار گرفت و بر این مبنا، کتب مختلف سیاسی از جمله شیخ و شوخ^۲ و رساله رفیق و وزیر^۳ نگاشته شدند. در این متون، نویسندگان با بهره‌گیری از قالب پرسش و پاسخ، عقاید سیاسی و انتقادات خویش را عرضه می‌کردند. مؤلفان متون آموزشی نیز استفاده گسترده‌ای از این سبک نگارش نمودند و در قالب پرسش و پاسخ ساده کودکان، مفاهیم نوین علمی را به مخاطبان خود انتقال می‌دادند. این سبک تألیف، در متون درسی و آموزشی و برخی از روزنامه‌های عهد قاجار، به‌ویژه در دوره ناصری، به کار رفت که نمونه آن کتاب صحبت ساده حکمت طبیعی و هیئت یا چرا، به این جهت می‌باشد.

این متن، ترجمه‌ای از کتاب فرانسوی *Pourquoi* (به معنی «برای چه») است که به روش پرسش و پاسخ و با زبانی ساده و روان تألیف شده است. کتاب فوق، توسط میرزا کاظم محلاتی، معلم حکمت طبیعی دارالفنون ترجمه و بخش‌های مختلف آن با عنوان، صحبت ساده حکمت طبیعی و هیئت به صورت مقاله‌های دنباله‌دار در روزنامه علمی (۱۲۹۳-۱۲۹۷ق) چاپ شد. این متن، شش سال پس از

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه تهران، marysaghafi@yahoo.com

۲. رساله انتقادی شیخ و شوخ فاقد نام نویسنده می‌باشد و تاریخ کتابت این اثر در نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (به شماره بازبایی ۱۱۱۳ س س)، ۱۳۲۵ق عنوان شده است. برای اطلاعات بیشتر در مورد کتاب، بنگرید به: شیخ و شوخ، به اهتمام احمد مجاهد، تهران، روزنه، ۱۳۷۳.

۳. میرزا ملکم، رساله رفیق و وزیر را کمی بعد از رساله غیبی (۱۲۷۵-۱۲۷۷) تألیف کرده است. رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله، گردآوری حجت‌الله اصیل، تهران، نشر نی، ۱۳۸۱، ص ۱۰.

وفات میرزا کاظم، در سال ۱۳۱۹ق با عنوان چرا، به این جهت به صورت چاپ سنگی، انتشار یافت.^۱ در این کتاب، مطالب علمی گوناگونی از جمله توصیف زمین، شرح آفتاب و پدید آمدن روز و شب، ماهیت اجسام، توصیف هوا و باد، پدیده خسوف و کسوف، جهات اربعه، جزر و مد، قانون ارشمیدس، وضع آب‌های کره زمین، فشار هوا، توصیف الکتریسیته، رعد و برق، مغناطیس، تلگراف، حرارت و نور در قالب پرسش و پاسخ و با زبانی ساده و کودکانه بیان شده است. در مقدمه کتاب چرا، به این جهت شرحی از چگونگی ترجمه آن آمده است:

کتابی در صحبت ساده طبیعی و هیئت از مصنفات جلیله یکی از نسوان بافضل فرانسه به دست آمد که مبادی دو علم (حکمت طبیعی و هیئت) را به بهترین وضعی بیان می‌کرد، چرا که ترتیب کتاب بر این منوال است که دو نفر کودک از دختری دانشمند و جوان بعضی مسائل را سؤال می‌کنند و پرسش‌ها که راجع به علم طبیعی و هیئت است، توسط آن معلمه دانا به زبان کودکان و ساده و آسان پاسخ داده می‌شود، طوری که اطفال بی‌زحمت، آن مطالب را درک می‌کنند و می‌فهمند. نظر به این مزایا، برخی بزرگان، از میرزا کاظم‌خان خواهش کردند، این کتاب را از فرانسه به فارسی ترجمه نماید تا در روزنامه علمی درج شود و اسباب فایده عموم مردم گردد. میرزا کاظم، قبول درخواست نمود و مشغول ترجمه شد و سؤالات را از قول فرزندان خود میرزا احمد و میرزا محمود قرار داد و جواب را به نام خویش که کاظم باشد، نوشت.^۲

هدف مؤلفانی که کتاب خویش را در قالب پرسش و پاسخ تدوین می‌کردند، تعلیم کودکان و در سطحی وسیع‌تر، آموزش عموم مردم بود، به‌ویژه که علوم جدید اروپایی، در ایران عصر قاجار، رواج چندانی نداشت، بدین جهت، مترجمان و معلمان ایرانی سعی می‌کردند علوم نوین اروپایی را با بیانی ساده به مخاطبان خویش عرضه کنند. چون روش پرسش و پاسخ پس از ترجمه متون غربی و در دوره نهضت ترجمه در ایران رواج یافت، برخی بر این باور بودند که روش نگارش پرسش و پاسخ، منشأ اروپایی دارد؛^۳ برای نمونه، این طرز تلقی در شماره سوم روزنامه علمی دیده می‌شود:

۱. نیمه اول کتاب چرا، به این جهت توسط میرزا کاظم محلاتی و نیمه دوم این کتاب، به علت فوت میرزا کاظم، توسط محمدعلی فروغی ترجمه شده و در سال ۱۳۱۹ق، هر دو بخش کتاب با عنوان، چرا، به این جهت به صورت چاپ سنگی، انتشار یافته است.

۲. چرا، به این جهت در صحبت ساده طبیعی و هیئت، ترجمه میرزا کاظم محلاتی، تهران، بی‌نا، ۱۳۱۹ق، نیمه اول، ص ۴.

۳. چرا، به این جهت در صحبت ساده طبیعی و هیئت، ص ۲-۳.

۳. ملک‌الشعراء بهار، این روش را سبک خاصی در نثر به شیوه سوال و جواب در رساله‌های دوره قاجار می‌داند. محمدتقی بهار، سبک‌شناسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۶، ص ۳۷۴. همچنین، محمدحسین فروغی در دیباچه کتاب «چرا، به این جهت» در مورد سبک پرسش و پاسخ، می‌نویسد: «کتاب را به همان صورت (سبک پرسش و پاسخ و ساده) چاپ نمودم تا این کتاب اسباب کار

چرا، به این جهت (صحبت ساده طبیعی و هیئت)

این سبک تعلیم و تعلم (پرسش و پاسخ) را فیلسوفان فرنگ، محض تسهیل عمل و رغبت اطفال به فهم حقایق و کشف مطالب اختراع کرده‌اند و ابتدا از بیان اصطلاحات علمیه اجتناب نموده که ذهن مبتدیان مشوش نشود و روشی را پیش گرفته‌اند که اطفال را مایل به سؤال می‌نمایند و جوابی به ایشان می‌دهند که موجب بصیرت ایشان، به مطالب علمی می‌شود. پس از آن که انسی گرفتند و وسعتی در خیال ایشان پیدا شد آن وقت به ایراد اصطلاحات می‌پردازند و قوانین کلی را بیان می‌نمایند. بنابراین رساله در علم طبیعی [را]، که بعضی مطالب حکمت طبیعی و هیئت ضمیمه آن است، توسط میرزا کاظم از فرانسه ترجمه و در این روزنامه می‌نگارد که اولاً اطفال بهره‌مند شوند و ثانیاً عوام اهل مملکت که به جهت عدم اطلاع با اطفال هم حال هستند، از آن تمتعی نیکو و حظی درست حاصل نمایند.^۱

→ و تحصیل متعلمین مکاتب و مدارس قدیمه و جدیده گردد و این سبک غیرمعمول هم که برای ما تا زگی دارد، معمول و متداول شود.»

۱. روزنامه علمی، شماره ۳، دوشنبه ۱۴ محرم ۱۲۹۴ق.

برای تسهیل آموزش مخاطبان، تصاویر مختلفی مرتبط با مباحث کتاب، در متن فوق گنجانده شده است تا به کمک این تصاویر، فهم مطالب آسان‌تر گردد. در ذیل به بخشی از کتاب چرا، به این جهت که مربوط به شرح حرکت زمین است، نقل می‌شود:

- **کاظم:** فرزندان من، امروز یک چیز غریب به شما می‌گویم و یقین دارم که خیلی تعجب خواهید کرد و آن، این است که همین طور که با هم صحبت می‌کنیم و شما گمان می‌کنید که ساکن نشسته‌ایم، همه با هم مسافت زیادی طی می‌کنیم و مانند مسافر در حرکتیم. زمین مثل بالن گردی است که ما روی آن قرار گرفته‌ایم. زمین علی‌الاصول در فضا گردش می‌کند و ما و هر چه در روی آن است، بالتبع آن در حرکت است.

- **احمد:** آقا جان اگر زمین حرکت بکند، چون ما در روی آن هستیم باید این حرکت را احساس کنیم و یا این حرکت را ببینیم و حال آنکه نه چیزی احساس می‌کنیم و نه چیزی می‌بینیم!

- **کاظم:** اگر احساس نمی‌کنیم که زمین در زیر قدم ما حرکت می‌کند از بابت آن است که گردش زمین در هوا است و مانند کالسکه که عراده‌اش در روی پستی و بلندی‌ها، سکندری می‌خورد و ما را تکان می‌دهد، نیست. وقتی که در کالسکه^۱ قطار می‌نشینید، مشاهده می‌کنید که با وجود سرعت سیران، تکان و حرکت به مراتب از کالسکه‌های متعارف کمتر محسوس است و سبب تکان ملایم، آن است که قطار در روی آهن صیقل شده حرکت می‌کند لهذا از مالش نرم آن‌ها کمتر از کالسکه‌های متعارف احساس تکان می‌شود چنان که کسانی که با بالن به هوا رفته‌اند، نقل می‌کنند که به هیچ وجه حرکت بالن، را احساس نمی‌نمایند و اگر چشم خود را ببندند گمان می‌کنند که ساکن هستند ولی اگر به زمین نگاه کنند، می‌بینند که از آن فاصله می‌گیرند، پس معلوم می‌شود که حرکت زمین را مثل بالن نمی‌توان احساس کرد ولی می‌توان دید.

- **احمد:** آقا جان شوخی می‌کنید، چطور حرکت زمین را می‌توان دید؟

- **کاظم:** همان طوری که حرکت بالن را به واسطه نگاه کردن به زمین می‌بینند، حرکت زمین را هم به واسطه نگاه کردن به بعضی ستاره‌های ثابت که از آن‌ها دور و یا به آن‌ها نزدیک می‌شویم، می‌توان دید.

- **محمود:** ما که حرکت می‌کنیم، کجا می‌رویم؟

- **کاظم:** ما دور می‌زنیم، به جهت این که در روی زمین هستیم و زمین مانند گویی در جلوی آفتاب می‌چرخد.

- احمد: زمین چطور جلوی آفتاب می چرخد؟
- کاظم: احمد آقا تعجب نکنید. زمین جلوی آفتاب گردش می کند و از گردش آن شب و روز ایجاد می شود.
- احمد: من نمی فهمم!
- کاظم: یک نارنج و یک شمع افروخته به من بدهید. فرض کنید این نارنج، زمین است و این شمع افروخته، آفتاب. به جهت اینکه نارنج به سهولت حرکت کند، یک سوزن از وسط آن می گذرانم. اکنون نارنج را در برابر شمع نگاه می دارم، نصف آن روشن و نصف دیگر آن در سایه است به همین طریق، نصف کره زمین از آفتاب روشن و روز است و نصف دیگر آن در سایه است و شب است. هر قدر که نارنج را می چرخانم، نصفی که روشن بود رو به سایه می رود و نصفی که سایه بود، روشن می شود. به همین طریق، زمین در جلوی آفتاب می چرخد و چون ما روی زمین قرار داریم، هر وقت در برابر آفتاب واقع باشیم، روز است و هر وقت در سمت دیگر باشیم، شب است.^۱

از کتاب های دیگری که به سبک پرسش و پاسخ تألیف شده اند می توان به کتاب احمد طالبوف اشاره کرد که با الگوبرداری از کتاب امیل ژان ژاک روسو (۱۷۱۲-۱۷۷۸م) تدوین شده است.^۲ کتاب شامل مطالب متنوعی از جمله حیوانات، گیاهان، قوانین علمی، مطالب پزشکی و اشاراتی به علم فیزیک و شیمی می باشد. ظاهراً به دلیل کمبود کتب درسی، کتاب احمد، مدتی در مدارس جدید عهد قاجار، به عنوان کتاب درسی، تدریس می شده است.^۳

کتاب احمد در قالب گفتگو میان شخصی به نام احمد و پدرش طراحی شده است. احمد پسری کنجکاو و جستجوگر است که از مسائل مختلف و مبانی علم جدید سؤال می کند و پاسخ پدر مبتنی است بر دانش جدید اروپائیان، با زبانی ساده که برای کودکان قابل فهم باشد. طالبوف در بخش نخستین کتاب می نویسد:

پسر من احمد، هفت سال دارد و طفلی با ادب و مهربان است. با صغر سن، همیشه صحبت بزرگان را طالب است. از میان برادرانش اسد و محمود و از خواهرانش، زینب و ماهرخ، اسد و ماهرخ را که هر دو از وی کوچکترند، زیاده دوست می دارد. استعداد و هوش غریبی از وی مشاهده می شود. هر چه بپرسی، سنجیده جواب می دهد و آنچه نفهمد، مکرر سؤال می کند.

۱. چرا، به این جهت در صحبت ساده طبیعی و هیئت، ص ۱۵-۱۷.

۲. طالبوف، کتاب احمد، اسلامبول، مطبعة خورشید، ۱۳۱۹ق، ص ۸۱.

۳. مونیکا ام رینگر، آموزش دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، تهران، ققنوس، ۱۳۸۵، ص ۲۵۰.

کتاب احمد

گرچه کتاب احمد برگرفته از کتاب امیل است اما به نقل از فریدون آدمیت، طالبوف احتمالاً با کتاب چرا، به این جهت که چند سال قبل از کتاب احمد ترجمه و در روزنامه علمی منتشر می شده آگاهی داشته و شاید از طرز نگارش آن متأثر بوده است.^۱ کتاب طالبوف نیز همچون کتاب چرا، به این جهت، دارای تصاویر گوناگون مرتبط با مباحث کتاب است تا درک مطالب علمی که مبتنی بر دانش نوین اروپایی بود، تسهیل گردد. در اینجا بخشی از این کتاب را می آوریم:

امروز احمد و محمود هر دو صبح زود پیش من آمدند.

- احمد گفت: محمود می گوید یک نوع پنبه کوهی وجود دارد که از آن نخ می ریسند و پارچه می بافند و آن پارچه هر گاه چرک شد، آن را در آتش می اندازند، چرکش می سوزد و خودش نمی سوزد. مگر به این سخن بی اصل می توان معتقد شد؟

- گفتم: تعجب و انکار تو مبنی بر چه اساس است. مگر تو جمیع معادن عالم را می شناسی! در معادن عالم، یک نوع سنگ معدنی وجود دارد که آن را پنبه کوهی

۱. فریدون آدمیت، اندیشه های طالبوف تبریزی، تهران، دماوند، ۱۳۶۳، ص ۶.

یا ابریشم کوهی نامیده‌اند که همه خواص ابریشم، از نازکی و ناشکنی را داراست. رنگش سفید و خاکستری و سبز است. او را به زبان علم معادن، آزیست گویند.

- احمد گفت: آقا الان هم از این پارچه‌ها پیدا می‌شود؟

- گفتم: زیاد. از این کتان برای عملۀ اطفائیه، بالاپوش و دستکش و کلاه درست می‌کنند که در وقت حریق، میان آتش رفته، اموال و اطفال را از آتش، نجات می‌دهند. از این کتان، حالا کاغذ نیز درست می‌کنند و سندهای مهمه را با مرکب مخصوص که نمی‌سوزد در آن جور کاغذ می‌نویسند که از سوختن محفوظ باشد.^۱

گنجینه دانش

از کتاب‌های آموزشی دیگر که به سبک پرسش و پاسخ تدوین شده، گنجینه دانش تألیف مستشار الدوله است که برای آموزش کودکان تألیف شد.^۲ در دیباچه گنجینه دانش، به سبک پرسش و پاسخ به کار رفته در کتاب، اشاره شده است:

۱. طالبوف، همان، ص ۲۱۷-۲۱۹.

۲. منصور صفت‌گل، «تاریخ‌نویسی درسی در ایران از دارالفنون تا برافتادن فرمانروایی قاجاران»، مجله دانشگاه انقلاب، ۱۳۷۸، ش ۱۱۲، ص ۱۵۹.

در یکی از شهرهای مشرق زمین، معلمی بود به نام میرزا بهرام، شش نفر از بزرگ‌زادگان در نزد او درس می‌خواندند. اسامی آن‌ها بهمین، پرویز، جهانگیر، خاور، طوطی و شیرین بودند. میرزا بهرام پس از سه ماه تعلیم به آن‌ها، ایشان را امتحان می‌کند و از آن‌ها سؤالاتی می‌پرسد.

روزنامه رسمی

کتاب به صورت پرسش و پاسخ بین معلم و شاگردان و شامل مباحث خداشناسی، حواس پنجگانه، اعداد و ارقام، زمان و سال، فصول اربعه، روز و شب، بیان تاریخ، تعریف عالم، بیان ستاره‌ها و ماه، در شرح زمین و در بیان موالید ثلاثه^۱ است. در اینجا بخشی از مبحث «در بیان ماه» را می‌آوریم:

- میرزا بهرام: ماه چیست؟
- طوطی: ماه، مثل زمین کروی است.
- میرزا بهرام: حرکت ماه چگونه است؟

۱. مراد از «موالید ثلاث»، جمادات، نباتات و حیوانات است.

- طوطی: در بیست و هفت روز و هفت ساعت و چهل و سه دقیقه یک دفعه دور زمین می‌گردد.
- میرزا بهرام: خسوف ماه و کسوف آفتاب چه چیز است؟
- طوطی: گرفته شدن ماه و آفتاب، تماماً یا ناقصاً، عبارت از این است که تمام یا قسمتی از آن‌ها وقت کمی از نظر ما ناپدید بشود.
- میرزا بهرام: گرفته شدن ماه چگونه می‌شود؟
- طوطی: زمین مابین قمر و آفتاب واقع می‌شود. اگر تمام قمر در ظل، یعنی سایه زمین داخل شد، نمی‌تواند به هیچ وجه کسب نور از آفتاب بکند و به ناچار همه ماه گرفته می‌شود و این را خسوف تمام می‌گویند و اگر یک قسمت از قمر، در ظل زمین واقع شود، آن قسمتی که داخل ظل زمین شده، به نظر ما نخواهد آمد و این را خسوف ناقص می‌نامند.^۱

سبک پرسش و پاسخ و یا گفتگوی چند نفره در متون بسیاری در عهد قاجار به کار گرفته شده که چند نمونه از کتب آموزشی که به روش فوق تدوین شده است، مورد بررسی قرار گرفت اما نکته حائز اهمیت آن است که سبک پرسش و پاسخ را نمی‌توان روش نوین اروپایی دانست زیرا قرن‌ها پیش، این روش در ایران کاربرد آموزشی داشته است و گذشت زمان، منجر به فراموشی این سبک نگارش شده است، نمونه آن، کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم ابوریحان بیرونی است. این کتاب بر مبنای گفتگوی چند نفر با یکدیگر، تدوین نشده اما ساختار کتاب به شکل پرسش و پاسخ است. ابوریحان بیرونی در آغاز کتاب در مورد این سبک نگارش می‌نویسد:

این یادگار همچنین کردم مریحانه بنت الحسین الخوارزمی را که خواهنده آن بود، بر طریق پرسیدن و جواب دادن، بر رویی که خوبتر بود و صورت بستن آن، آسان‌تر بود و ابتدا کردم به هندسه، پس به شمار، پس به صورت عالم، پس به احکام نجوم.^۲

این کتاب در قرن پنجم هجری، برای آموزش ساده نجوم و به روش پرسش و پاسخ تألیف شده است، بنابراین سبک پرسش و پاسخ، پیشینه در ادبیات کهن ایرانی دارد و نمی‌توان آن را متعلق به عصر قاجار و برگرفته از روش اروپایی دانست. در اینجا نمونه‌ای از کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم نقل می‌شود. کتاب، مصور است و در نسخه‌های آن پرسش‌ها به رنگ قرمز و پاسخ‌ها با رنگ سیاه درج گردیده است تا سؤالات و پاسخ‌ها مشخص باشد (روشی که ظاهراً در متون دوره قاجار، به چشم نمی‌خورد):

۱. مستشارالدوله، گنجینه دانش، بمبئی، ۱۳۰۲ق، ص ۲۰-۲۱.

۲. ابوریحان بیرونی، التفهیم لاوائل صناعة التنجیم، تصحیح جلال همایی، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۱۸، ص ۲.

التفهيم لأوائل صناعة التنجيم، برگ ۱۱۲ پ-۱۱۳ ر.

کره چیست؟

جسمی است گرد و اندرون این جسم، نقطه‌ای است که مرکز کره است و همه خط‌های مستقیم که ازین مرکز بیرون آیند و بدین سطح بیرونی رسند، یکدیگر را مساوی باشند.^۱

چيست كسوف شمس؟

قمر تا از مغرب آفتاب به مشرق شود، ناچار بر وی بگذرد، این گذشتن اگر بر آن نهاد بود که میان آفتاب و میان بصر ما باشد، او را از ما بپوشاند یا همه یا پاره‌ای. پس آن سیاهی کسوف که بر آفتاب دیده آید، آن تن قمر است، به لون خویش که آفتاب را از ما بپوشد.^۲

اسطرلاب چیست؟

این آلتی است یونانیان را و بدین آلت دانسته آید وقتها، آنچه از روز و شب گذشته بود به آسانی و درستی و نیز دیگر کارها که از بسیاری نتوان شمردن و این آلت را پشت است و شکم و روی و اندام‌های پراکنده و قطبی که به میان اوست، ایشان را به هم آرد و بر این آلت، صورت‌ها و خط‌هاست و هر یکی را نامی و لقبی است.^۳

۱. ابوریحان بیرونی، التفهيم، نسخه خطی، گ ۱۷ ر.

۲. همان، گ ۱۱۳ ر.

۳. همان، گ ۱۴۲ ر.

التفهیم لأوائل صناعة التنجیم، برگ ۱۴۲ پ-۱۴۳ ر.

منابع

- آدمیت، فریدون، اندیشه‌های طالبوف تبریزی، تهران، دماوند، ۱۳۶۳.
- ابوریحان بیرونی، التفهیم لأوائل صناعة التنجیم، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران به شماره بازایی ۲۱۳۲.
- همو، التفهیم لأوائل صناعة التنجیم، تصحیح جلال همایی، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۱۸.
- بهار، محمدتقی، سبک‌شناسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۶.
- چرا، به این جهت در صحبت ساده طبیعی و هیئت، نیمه اول ترجمه میرزا کاظم محلاتی، تهران، بی‌نا، ۱۳۱۹ ق.
- رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله، گردآوری حجت‌الله اصیل، تهران، نی، ۱۳۸۱.
- روزنامه علمی، شماره ۳، دوشنبه ۱۴ محرم ۱۲۹۴ ق.
- رینگر، مونیکا. ام، آموزش دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، تهران، ققنوس، ۱۳۸۵.
- شیخ و شوخ، ۱۳۲۵ ق، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران به شماره بازایی ۱۱۱۳ س.
- شیخ و شوخ، به اهتمام احمد مجاهد، تهران، روزنه، ۱۳۷۳.
- صفت‌گل، منصور، «تاریخ نویسی درسی در ایران از دارالفنون تا بر افتادن فرمانروایی قاجاران»، مجله دانشگاه انقلاب، ۱۳۷۸، شماره ۱۱۲.
- طالبوف، کتاب احمد، اسلامبول، مطبعة خورشید، ۱۳۱۹ ق.
- مستشارالدوله، گنجینه دانش، بمبئی، ۱۳۰۲ ق.